

In deze rubriek komen onderzoekers aan het woord over participerende observatie. Zij doen verslag van hun eigen ervaringen en inzichten en volgen daarbij het spoor dat antropoloog Bronislaw Malinowski begin vorige eeuw uitzette. Geïnteresseerden kunnen contact opnemen met Frank van Gemert: f.vangemert@rechten.vu.nl.

Drempels, doorvragen en hard werken

Hans Moors

Het is wonderlijk hoe weinig bekend is over gewone dingen, zaken die we normaal vinden, dingen die lopen zoals ze bedoeld waren. Sociologen, historici, filosofen en antropologen hebben de nobele taak om die normaliteit in kaart te brengen. Doordringen in die gewone werkelijkheid is ingewikkeld. Het is een samenstel van materiële structuren, sociale verbanden en de versymbolisering daarvan in afhankelijkheidsrelaties tussen mensen, verpakt in een taligheid die door de tijd heen voortdurend aan verandering onderhevig is (Wittgenstein, 2001: 18).

Binnen die genoemde onderzoekstradities gaat het erom mensen te laten spreken over wat ze misschien nauwelijks noemenswaard vinden. Dat kan alleen als een onderzoeker zich als subject manifesteert en zodoende expliciet deel uitmaakt van hetgeen hij onderzoekt (Tromp, 2004: 282-284; Lapeyronnie, 2008: 26-39). Participerende observatie is om verschillende methodologische en praktische redenen niet makkelijk. Eén reden blijft dikwijls onderbelicht. In de context van etnografisch of handelingsgericht onderzoek kan een onderzoeker, omwille van de kwaliteit van informatie, niet volstaan met empathische deconstructie van de werkelijkheid die hij uit observaties en gesprekken optekent. Hij moet consequent 'drempels' aanbrengen tussen zichzelf en de mensen die hij bestudeert, omdat hij zich net als zijn populatie, maar vanuit een afwijkende positie en met een ander mentaal referentiekader, tot het onderwerp van zijn onderzoek verhoudt.

De responsieve onderzoeker

In de voetsporen van Malinowski slaan we nieuwe wegen in. Cyberspace is tegenwoordig het oerwoud waar antropologen hun etnografische methoden toepassen. Het medium leent zich uitstekend voor participerende observatie. Hoe techniek, moderne communicatiemiddelen en sociabiliteit zich tot elkaar verhouden en elkaar conditioneren, is de afgelopen jaren een onderzoeksdomein geworden dat verrassende nieuwe inzichten heeft geboden in de ontwikkeling van jeugd(sub)culturen, percepties van vriendschap, relaties en netwerkvorming (bijvoorbeeld: Boyd, 2008). Antropoloog Tom Boellstorffs avatar in 'Second Life' woont en werkt er in het kantoor 'Ethnographia'. Hij ontdekte van hieruit hoe echt de virtuele wereld is als het aankomt op culturele en sociale repertoires van mensen (Boellstorff, 2008). Participerende observatie pur sang.

Wat anders ligt het bij recente commerciële toepassingen van het etnografische onderzoeksinstrumentarium. Grote bedrijven zoals Microsoft, Apple, Adobe en Intel hebben al meer dan twee decennia lang etnografische onderzoekers in dienst. In de bedrijfstak 'web-designing' is participerende observatie een 'hot commodity'. 'Corporate anthropology' en 'Cyber ethnography' zijn onderzoeksrichtingen geworden die vast tot het onderwijscurriculum van Amerikaanse, Koreaanse of Japanse universiteiten behoren. Studenten leren in deze opleidingen het publiek, de klanten, in kaart te brengen aan wie bedrijven hun producten willen verkopen. Afzetcijfers en tevredenheidssurveys voldoen niet langer. Waar het om gaat is inzicht te krijgen in hoe mensen leven, hoe zij producten en diensten in hun levensstijl integreren.

Etnografisch onderzoek is in deze context een 'interface discipline', een producent van empirische aangrijpingspunten voor intelligente designs van producten en diensten met het oogmerk die zo profijtelijk mogelijk af te kunnen zetten omdat ze beantwoorden aan 'consumer expectations'. Zo kwam Microsoft er bijvoorbeeld achter dat truckers deel uitmaken van 'detailed ecosystems' die zich op de 'cutting edge' van de moderne communicatietechnologie bewegen en buitengewoon innovatieve manieren bedenken om 'on the road' in contact te blijven. Het traditionele stereotype van deze beroepsgroep ging overboord. Een nieuw publiek was geboren én het bedrijf werd responsiever; tweemaal winst, dankzij participerende observatie.

De vraag is echter of we hier nog in Malinowski's voetsporen staan. De commerciële toepassing van een geaccepteerd theoretisch kader en een erkende methode van onderzoek ten behoeve van marktonderzoek doet in principe natuurlijk niet af aan die methodiek. Het doel mag ook best het middel heiligen. Meer wezenlijk is echter de vraag in hoeverre de etnografische onderzoeker in de context van marktonderzoek effectief deel kan uitmaken van zijn subject c.q. de onderzoekspopulatie en tegelijkertijd openlijk van mening kan verschillen. Daar zit een pijnlijke plek in de antropologie.

Malinowski revisited

Sinds Malinowski staat de etnograaf in een praktijk waarin zijn observaties, fysieke interacties met het voorwerp van onderzoek en persoonlijke ervaringen gecombineerd worden tot een epistemologie die feiten voortbrengt. De etnograaf is niet een vertaalmachine, maar een vertaler: een mens die vanuit zijn eigen taligheid, met medeneming van eigen kennis, concepten, ideeën, opvattingen en meningen, laat zien waar hij naar gekeken heeft. De antropoloog Clifford Geertz formuleert het als volgt: '*The anthropologist's personal relationship to his object of study is, perhaps, more than any other scientist, inevitably problematic. Know what he thinks a savage is and you have the key to his work. You know what he thinks himself is and, knowing what he thinks himself is, you know in general what sort of thing he is going to say about whatever tribe he happens to be studying. All ethnography is part philosophy, and a good deal of the rest is confession.*' (Geertz, 1967a: 25)

Over deze ingewikkelde subject-subject relatie is sinds medio jaren zestig een kleine bibliotheek vol geschreven. In zekere zin stond Malinowski zelf aan het begin van die discussie, ook al was hij toen al vijftig jaar dood. Tussen 1914 en 1918 hield hij tijdens zijn roemruchte veldwerk in Nieuw-Guinea en op de Trobriand-eilanden een dag-

boek bij. Na zijn overlijden in 1942 verdween het tussen andere paperassen in een doos. Pas in 1967 werd het dagboek (vanuit het Pools vertaald) voor het eerst (gedeeltelijk) gepubliceerd onder de titel *A diary in the strict sense of the term*, met een nerveus voorwoord van de bekende antropoloog en voormalige leerling Raymond Firth. De antropologische wereld schudde op zijn grondvesten. 'Certain passages may even nowadays offend or shock the reader,' waarschuwde Firth, 'and some readers may be impressed (...) by the revelation of elements of brutality, even degradation, which the record shows on occasion.' (Firth, 1967: xix) De grote peetvader bleek er namelijk niet altijd even 'objectieve' beelden over zijn onderzoekspopulatie op na te hebben gehouden. Hij bleek als mens onmiskenbaar aanwezig in zijn veldwerk. Vrouwen die hij tijdens het veldwerk tegenkwam prikkelden zijn geilheid. Hij mijmerde over grote liefdes en kleine gedachten. Het dagboek bevatte tal van passages waarin Malinowski beschrijft dat hij 'mentale obstipatie' kreeg van sommige informanten, dat hij hen liever kwijt was dan rijk. En dan die kwaaltjes, de voortdurende preoccupatie met gezondheid van een volleerde hypochonder in de tropen. Kortom, het dagboek bleek eigenlijk een 'blog' over het gewone mensenleven van een groot wetenschapper, de man die de antropologische wetenschap voorgoed uit zijn negentiende-eeuwse denkraam (of liever leunstoel) had gehaald. De naam van deze man was voor altijd verbonden met de ijzeren wet dat de antropoloog alleen tot kennis kan komen door middel van consciëntieus veldwerk en een niet-aflatende interesse in en contact met de mensen over wier leven je wat te weten wilt komen. Het viel destijds niet licht om in het dagboek met die andere Malinowski kennis te maken: de man wiens gevoelens niet bij de 'bloody niggers' om hem heen waren, maar vooral bij zichzelf, zijn oude moeder en geliefde op duizenden kilometers afstand.

Het debat over de 'antropologische confessie' dat zich vervolgens ontspon, heeft de etnografische methode echter goed gedaan. Want het raakte natuurlijk aan de kern van het etnografische veldwerk. Het legde de bijl aan de totem van: *'the fieldworker with extraordinary empathy for the natives'* zoals Clifford Geertz de schok samenvatte, in een bespreking van het dagboek in de *New York Review of Books* van 14 september 1967. 'While intensive field research of the sort Malinowski perfected has grown, so has the notion that the success of such research depends upon the establishment of a peculiar bond of sympathy between the anthropologist and the informant, a bond usually referred to as "rapport". Unlike the missionary, the colonial official, the trader (all of whom Malinowski seems to have regarded as fools or worse) or, nowadays, the embassy aide, Coca-Cola representative, journalist, and junketing economist, the anthropologist "understands the people", and, appreciating this, the people in turn reveal to him their innermost thoughts and feelings.' (Geertz, 1967b)

De discussies over het type relatie dat etnografen met hun onderzoekssubjecten aangaan, hielpen om het onderzoeksinstrumentarium te verfijnen en vooral ook te ontmythologiseren. Antropologen werden attenter op taligheid (Winch, 1970), op impliciete machtsrelaties (Marcus, 1994; Stacey, 1988), op het beslist niet naadloze verband tussen de onderzoeker als subject, zijn participerende observatie als methode en de mensen die hij observeert, spreekt en beoordeelt. Kort samengevat: wie door middel van participerende observatie wil doordringen in een manier van leven die mensen als normaal beschouwen, moet goed inzien dat die manier van leven hoe dan ook anders is en vrij-

wel nooit compatibel met die van de onderzoeker. Dat maakt de onderzoeker niet een louter registrerend, maar vooral ook een handelend subject. Empathie en omgevingsgevoeligheid zijn nuttige vaardigheden, maar de kern van het veldwerk blijft vragen stellen en hard werken in een voortdurend proces van afstoten en aantrekken. De paradigmatische verwetenschappelijking van de antropologie die het gevolg was van Malinowski's veldwerk in het begin van de twintigste eeuw, werd een kwart eeuw later gevolgd door een nieuwe paradigmawisseling. En daar had hij feitelijk zelf opnieuw de hand in gehad.

Vragen stellen en hard werken

De etnograaf komt vanuit een andere wereld. Participerende observatie betekent daarom voortdurend de 'drempels' tussen die werelden herkennen en gebruiken. Goed kijken en veel zien helpt daarbij, maar de crux is doorvragen, want vragen blijven stellen is een manier om de afstand tussen subject en subject kenbaar te maken. Toch wordt er nogal eens gezondigd tegen dit principe van 'binnen' zijn én bewust op 'afstand' bewegen. Uit eigen ervaring herken ik dat de kwaliteit van informatie uit veldwerk toeneemt als de persoon of de groep waarin je beweegt je juist toelaat omdat je herkend wordt als 'van buiten'. Daarom doe je etnografisch onderzoek *à la touriste*, zoals ik eerder wat polemisch schreef (Moors, 2008).

Journalist Patrick Pouw is zo'n zondaar. Vorig jaar publiceerde hij een boek over de islamlessen die hij volgde bij een salafistisch prediker (Pouw, 2008). Voortdurend benadrukt hij niet 'undercover' te zijn, want hij had zich aangekondigd als journalist. Maar tegelijkertijd schrijft hij: 'Niemand wist dat ik me had voorgenomen na een jaar mijn bevindingen op te schrijven'. Het relaas dat hij vervolgens boekstaaft, verdient aandacht. Mijn punt is dat die terughoudendheid over zijn werkelijke bedoelingen niet nodig was. Sterker nog, de reportage zou beter en betrouwbaarder zijn geworden als hij open en 'van buiten' had durven zijn door geen twijfel te laten bestaan over zijn opzet. Zijn gesprekspartners zouden er niet zwijgzamer van zijn geworden, weet ik uit eigen onderzoek (Moors & Jacobs, 2009). Pouw had zichzelf dan in de positie kunnen brengen om vragen te stellen, door te vragen en te leren kennen. Nu ademt het boek het hilarische jongenszweet van 'kijk eens wat ik stiekem allemaal heb gehoord'. En na de vele passages waarbij je denkt: 'hier wil ik meer van weten', 'hoe zit dit precies', blijft het boek steken in zwijgen. Participerende observatie heeft 'drempels' nodig om tot inzicht te leiden.

Zelf gebruik ik etnografische methoden als participerende observatie vooral in de context van criminaliteits- en veiligheidsonderzoek. Criminaliteit en onveiligheid maken deel uit van het dagelijks leven. Het zijn weliswaar afwijkingen van wat de meeste mensen normaal of fatsoenlijk vinden, maar juist daarom maken ze deel uit van die normaliteit. Bovendien hebben criminelen of mensen die overlast veroorzaken hun eigen normale repertoires. De uitdaging van participerend onderzoek is niet om uitingen van crimineel of afwijkend gedrag te turven, maar juist om te laten zien hoe het in zulke kringen normaliter werkt en hoe dat beleefd wordt (in relatie tot wat de buitenwereld fatsoenlijk, gebruikelijk of normaal vindt). Dergelijk onderzoek doe ik vrijwel altijd in

opdracht en daar krijg ik voor betaald. Los van de ethiek van etnografisch onderzoek is die commerciële context wellicht een extra prikkel om duidelijk te zijn over de relatie die je aangaat met de onderzoekspopulatie, omdat de onafhankelijkheid van de onderzoeksbevindingen glashard moet zijn voor de onderzoekspopulatie én de opdrachtgever.

Met die diplomatieke vlag trok ik in 2006 door Limburg om extreem en radicaal gedrag van jongerengroepen in kaart te brengen (Moors, 2007). Het begon met wennen. Daarna was ik meestal welkom ('doa is de sjriever wer'), al verdween het wantrouwen nooit helemaal – gelukkig! En boze opdrachtgevers hoorden er ook bij, nadat duidelijk was geworden hoezeer beleid en bestuur soms verzaken. In 2008 bestudeerden we een orthodoxe moskeegemeenschap met een salafistische kern in Tilburg (Moors & Jacobs, 2009). Wij deden dat niet door een baard te laten staan en mee te luisteren naar de uitleg van Koran en Hadith, maar door open contact aan te gaan met vermeende 'radicalen' en vragen te blijven stellen over hun opvattingen, manier van denken en leven. Het is immers minder interessant om te horen wat ze vinden, dan om inzicht te krijgen in uitgangspunten en manieren van denken, dilemma's, en de afwegingen die daarmee gepaard gaan – in de specifieke materiële en fictieve contexten waarin zij zich manifesteren. Een aantal vergelijkbare participerende observatieonderzoeken naar religieuze en ideologische processen van radicalisering is nog in uitvoering.

Zaligmakend is deze manier van onderzoek doen natuurlijk niet. Het is een illusie dat zodoende volledig zicht ontstaat op de achterkant van het organisatorische vermogen van bewegingen, die gevoelig zijn voor radicalisering en uiteindelijk geneigd zouden kunnen zijn tot extremisme. Die *innermost thoughts and feelings* blijven omfloerst. En dat moeten we ook zo durven laten.

Literatuur

Boellstorff, T. (2008). *Coming of age in Second Life; An anthropologist explores the virtually human*. Princeton: Princeton University Press.

Boyd, D.M. (2008). *Taken out of context; American teen sociality in networked publics*. Berkeley: phd-dissertation.

Firth, R. (1967). Introduction. In B. Malinowski, *A Diary in the Strict Sense of the Term* (pp. i-xxii). London: Routledge & Kegan Paul.

Geertz, C. (1967a). The Cerebral Savage. *Encounter*, 28(4), 25-32.

Geertz, C. (1967b). Under the mosquito net. *New York Review of Books*, 9(4).

Lapeyronnie, D. (2008). *Ghetto urbain; Ségrégation, violence, pawreté en France aujourd'hui*. Paris: Robert Laffont.

Marcus, G. (1994). After the critique of ethnography; Faith, hope and charity, but the greatest of these is charity. In R. Borofsky (Ed.), *Assessing cultural anthropology* (pp. 40-54). New York: McGraw-Hill.

Moors, H. (2007). *Extreem? Moeilijk! Extreem en radicaal gedrag van jongerengroepen in Limburg. Risico's en reactierepertoires*. Tilburg: IVA.

Moors, H. (2008). 'A la touriste'. *Crimelink*, 1(2), 19.

- Moors, H. & Jacobs, M. (2009). *Aan de hand van de imam. Integratie en participatie van orthodoxe moslims in Tilburg-Noord*. Tilburg: IVA.
- Pouw, P. (2008). *Salaam! Een jaar onder orthodoxe moslims*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam Uitgevers.
- Stacey, J. (1988). Can there be a feminist ethnography? *Women's Studies International Forum*, 11(1), 21-27.
- Tromp, C. (2004). *Breedbeeld wetenschap; Een kritisch-reflexief onderzoeksmodel gebaseerd op een breed rationaliteitsbegrip*. Utrecht: Jan van Arkel.
- Winch, P. (1970). Understanding a primitive society. In B.R. Wilson (Ed.), *Rationality* (pp. 78-111). Oxford: Blackwell.
- Wittgenstein, L. (2001). *Philosophische Untersuchungen*, Frankfurt am Main: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.